

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA 2030 GÜNDEMİ BAĞLAMINDA ÇOCUK İŞÇİLİĞİNİN ÖNLENMESİNDE SOSYAL KORUMA TABANLARI

Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ

Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, (maykac78@gmail.com)

Prof. Dr. Güven MURAT

Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, (guvenmurat@ktu.edu.tr)

ÖZET

Çocuk işçiliğini azaltma ve ortadan kaldırma konusundaki tartışmalar ve taahhütler 20. yüzyılın ikinci yarısından bu yana sosyal politika gündemindeki yerini ve önemini korumaktadır. Son yıllarda önemli gerilemeler kaydedilmekle beraber hem küresel ölçekte ve hem de ülkemizde çocuk işçiliği varlığını korumaktadır. Yoksulluk ve sosyo-ekonomik krizler çocukların çalışmaya yönelmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Yoksul aileler temel ihtiyaçlarını karşılamak ve belirsizlikle başa çıkmak için çocukları çalışmaya göndermek zorunda kalmaktadır. Sosyal koruma sistemleri ve özellikle sosyal koruma tabanları, aileleri yoksulluktan kurtarmada ve çocuk işçiliğini azaltmada bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Gündemi doğrultusunda dünyada ve Türkiye’de gerçekleştirilen sosyal koruma tabanları uygulamalarının çocuk işçiliğini azaltmadaki etkileri tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Çocuk İşçiliği, Sosyal Koruma Tabanları, Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Gündemi.*

SOCIAL PROTECTION FLOORS IN THE PREVENTION OF CHILD LABOUR IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AT 2030 AGENDA

ABSTRACT

The debates and commitments to reduce and eliminate child labour have remained on the social policy agenda since the second half of the 20th century. In recent years, significant reductions have been recorded, while maintaining the presence of child labour both on a global scale and in our country. Poverty and socioeconomic shocks play an important role in helping children to work. Poor families have to send their children to work to meet their basic needs and cope with uncertainty. Social protection systems, and in particular social protection bases, are used as a means of saving families from poverty and reducing child labour. The effects of the social protection floors practices in reducing child labour in world and Turkey are discussed in line with the Sustainable Development 2030 Agenda.

Keywords: *Child Labor, Social Protection Floors, Sustainable Development 2030 Agenda.*

1. Giriş

Günümüzde çocuk işçiliği hem küresel ölçekte ve hem de ülkemizde önemli bir ekonomik ve sosyal sorun teşkil etmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) verilerine göre küresel olarak her on çocuktan biri emeğini işgücü piyasasına arz etmektedir. Çocukların yaklaşık yarısı tehlikeli işlerde çalışmaktadır. Ülkemizde de Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre 6-17 yaş arasında ekonomik faaliyette bulunan çocuk oranı %3'ler dolayında iken, ev işlerine yardım eden çocuk oranı yaklaşık %50 dir (TÜİK 2013).

Çocuk işçiliğinin yaygınlaşmasında en önemli faktörler yoksulluk, yetersiz ve niteliksiz eğitim ve işveren tercihidir. Yoksulluk, ailelerin çocuklarının işgücüne katılmasını erteleme ve eğitimlerine yatırım yapma yeteneklerini sınırlandırmaktadır. Başka bir ifadeyle, yoksul aileler temel ihtiyaçlarını karşılamak ve belirsizlikle başa çıkmak için çocuklarını eğitim pahasına çalışmaya göndermek zorunda kalmaktadır. Çocuklarla ilgili bu gerçekler, ülkemizde ailelerin yaşadığı yoksulluk ve çaresizliğin çocukların çalışmaya yönlendirilmesinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu ise aileler için sosyal koruma düzeyi ve sosyal koruma imkanlarının ne derece var ve kullanılabilir olduğunu değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, sosyal koruma tabanları da dahil olmak üzere sosyal koruma sistemleri yoksulluğun ve çocuk işçiliğinin azaltılmasına yönelik politikaların temel köşe taşları olarak dikkat çekmektedir. Sosyal koruma tabanları bünyesinde oluşturulan programları transfer programları, kamu istihdam programları, genel sağlık koruması, engelli insanlar için sosyal koruma, yaşlılıkta gelir güvencesi ve işsizlik koruması şeklinde gruplandırmak mümkündür. Bu çalışmada Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Gündemi bağlamında çocuk işçiliğinin önlenmesinde sosyal koruma tabanları ele alınmaktadır. Çalışmada ilk olarak çocuk işçiliğinin gelişimi ve genel özellikleri ile birlikte dünyada ve ülkemizde mevcut boyutları ortaya konulmaktadır. İkinci olarak sürdürülebilir kalkınma hedefleri bağlamında sosyal koruma tabanlarına ilişkin dünyadan ve ülkemizden uygulama örnekleri, ailelerin sosyal açıdan korunması ve çocuk işçiliğinin önlenmesi bakımından değerlendirilmektedir.

2. Çocuk İşçiliği Kavramı

Hem “işin” ve hem de “çocukluğun” tanımlanmasına bağlı olduğundan çocuk işçiliğinin kesin bir tanımına ulaşmak zordur. Çocuk işçiliği aynı zamanda aile içerisindeki ev işleriyle başlayıp işgücü piyasasında çalışmayla sonuçlanan sosyalleştirme konularıyla da bağlantılıdır. Çocuk işçiliği çocuğun eğitimi, kişilik yapısının oluşumu ile zihinsel ve bedensel gelişmesinde olumsuz etkilerde bulunmaktadır. Ayrıca, çocuk çalışması çocukluk ve ekonomik faaliyet kavramları ile ilgilidir (Bhukuth, 2008: 385).

Ülkeler arasında toplumsal ve kültürel farklılıklardan ve çocuk kavramına yüklenen farklı anlamlardan dolayı çocuk çalışmasını tanımlamak çok kolay değildir. Örneğin, gelişmiş ülkelerde çocuk çalışması yaşa göre ele alınırken, gelişen ülkelerde sosyal sorumluluğa göre tanımlanmaktadır. Genel olarak, bir çocuğun yaşı ve işin niteliği, çocuk çalışmasının tanımlanması için önemli kriterler olarak kabul edilmektedir (Rahman & Khanam, 2012)

Uluslararası çalışma standartları ise çocuk çalışmasını sonuçlarına göre tanımlamaktadır. Buna göre çocuk çalışması çocuklar için zihinsel, fiziksel, sosyal ya da ahlaki açıdan tehlikeli ve zararlı olan ve onların öğrenimlerini engelleyen çalışmaları kapsamaktadır (ILO, 2008:7). Bir toplumun en dinamik ve vazgeçilmez unsuru olan sağlıklı, eğitilmiş ve her bakımdan iyi yetişmiş genç nüfusun kaynağı sayılan çocuklar, bu süreçler ihmal edilerek çocuk emeğine dönüştürülmüş olmaktadır.

Akademik dünyada da çocuk işçiliği akademisyenler tarafından da farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bazı akademisyenler çocuklar tehlikeli ve sağlıklarına zararlı herhangi bir işte çalıştıklarında veya çalışmaları eğitimlerini engellediğinde çocuk işçiliği kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Diğer bazı akademisyenler için de çocuk işçiliği düşük ücret, uzun çalışma süreleri, fiziksel ve cinsel istismar anlamına gelmektedir (Osment, 2014: 12).

Çocukların yaptığı tüm işler yok edilmesi hedeflenen çocuk çalışması olarak sınıflandırılmamalıdır. Çocukların veya ergenlerin sağlık ve kişilik bakımından gelişmelerini etkilemeyen ya da okullarına engel oluşturmayan çalışmalara katılmaları genel olarak olumlu bir durum olarak kabul edilmektedir. Buna çocukların evde ebeveynlerine yardım etmeleri, bir aile işletmesinde yürütülen işlere destek olmaları veya okul saatleri dışında ve okul tatilleri sırasında cep harçlığı kazanmak için çalışmaları gibi faaliyetler dahildir. Bu tür etkinlikler çocukların bilgi birikimi ve tecrübe sahibi olmak açısından gelişmesine ve ailelerinin refahına katkıda bulunmakta; beceri ve tecrübe kazandırarak onları yetişkinlik döneminde üretken bir toplum üyesi olarak hazırlamaya yardımcı olmaktadır (ILO, 2018).

3. Çocuk İşçiliğine Yol Açan Faktörler

Yoksulluk çocuk işçiliğinde en önemli itici faktördür. Çalışan çocuklar sürekli olarak yoksul ailelerden gelmektedir. Yoksul aileler, geçimlerini temin etmek için çocukların çalışmasına ve para kazanmasına ihtiyaç duymaktadır. Çocuklar genellikle aile gelirlerini desteklemek için çalışmaktadır. Çocuk işçiliği, yoksulluğun hem bir nedeni ve hem de sonucudur. Uygulamalı kanıtlar yoksulluk ve çocuk işçiliği arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yoksulluk, hayatta kalmanın bir aracı olarak çocuk işçiliğine neden olurken, çocuk işçiliği daha az beşeri sermaye birikimi, düşük verimlilik ve düşük ücret yüzünden yoksulluğun devam etmesine yol açmaktadır (Aqil, 2012: 8). Temel eğitimlerini tamamlamadan çocukların okulu bırakmalarının veya okula devam etmek yerine çalışmaya başlamalarının temel nedeni ailelerinin yoksul olması ve çocuklarının geliri olmaksızın temel yiyecek ve barınma giderlerini karşılayamayacak olmalarıdır. Bazı yetişkin işçilere ailelerini geçindirecek kadar ücret ödenmemekte ve bazen her iki ebeveynin çalışmasından elde edilen ücretler bile ailelerinin konut, giyim ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamada yeterli olmamaktadır (UNICEF, 2005: 12-13). Bu nedenle, aileler çocuklarını çalışmaya göndermekte veya ev işlerinde veya çiftliklerinde çalışmalarını istemektedir. Çocuk işçiliğinde yoksulluğun rolü çeşitli ülkelerde gelir düzeyleri ve çalışan çocuk varlığını karşılaştıran makro düzeyde kanıtlarla da desteklenmektedir. Yıllık kişi başı 500\$ veya daha az geliri olan ülkelerde, 10-14 yaş arasındaki erkek ve kız çocuklarının %30-60'ı bir işte çalışmaktadır. Gelir arttıkça bu oran azalmaktadır. Kişi başına geliri 501\$ ile 1000\$ arasında olan ülkelerde çalışan çocukların oranı genellikle %10-30'dur (Nippierd vd., 2007: 15-16).

Çocuk işçiliğine yol açan ikinci temel faktör yetersiz ve niteliksiz eğitimidir. Bir bölgede az sayıda okul varsa ve mesafe nedeniyle eğitim nispi olarak erişilemez durumdaysa, aileler çocuklarını okula değil çalışmaya göndermektedir. Ebeveynler, öğrenim ücretlerini ve diğer ücretleri (okul üniforması, eğitim materyali vb.) karşılamak durumunda kaldıklarında, çocuklarını okula göndermekte zorlanmaktadır. Ebeveynler bu masrafları karşılayamadıklarında, çocuklar okuldan uzaklaşmakta ve çoğu kez aileleri ya da başkaları için çalışmaya başlamaktadır. Okulla ilgili ücretlerle yaratılan engeller de çocuk işçiliğinin artmasında önemli bir faktör olabilir. Örneğin, temel öğrenim ücretlerinin kaldırılması 2003'te Kenya'da 1,5 milyon çocuğun okula gitmesine imkân sağlamıştır. (Silvers, 2003). Düşük maliyetli ve kaliteli eğitim çocuk işçiliğini azaltabilir. Hindistan'ın Kerala eyaleti buna bir örnektir. Eyalet bütçesinin ¼'ü eğitime harcanmaktadır. Hindistan'ın diğer eyaletlerinde eğitimin bütçedeki payı yaklaşık %17 dolayındadır. Kerala eyaleti eğitimde başarılı sonuçlara ulaşmıştır. Eyalet ülke okur-yazar oranının iki katı okur-yazar oranına sahiptir. Eyalette bir balıkçı köyünde yapılan sosyolojik bir araştırma okula devamın çocuk işçiliğini ortadan kaldırmadığını fakat en kötü çalışma biçimlerini önlediğini göstermiştir (World Bank, 1995: 72).

İşveren tercihi çocuk işçiliğini tetikleyen bir başka faktördür. İşletmeler, çeşitli nedenlerle çocuk işgücü istihdam etmektedir. Arz faktörleri güçlü olduğunda -çok sayıda çocuk iş ararken- işletmeler daha fazla çocuk çalıştırabilir. Dahası, birçok kültürde çocuk işçiliği olumsuz görülmemekte, bunun yerine çocuklar işgücü piyasasının doğal ve geleneksel bir parçası olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda, işletmeler genellikle maliyetleri düşük tutmak için çocuk işçi istihdam etmektedir. Genel olarak, işverenlerin çocukları işe almasının temel nedenleri işgücü kıtlığı, düşük ücret, yoksul bir aileye yardım, yetersiz çocuk bakımı hizmeti, uysallık, bilgisizlik ve saflık şeklinde sıralanabilir. (Nippierd vd., 2007: 21).

Bununla birlikte, çocukların yetişkinlerden daha yetenekli oldukları yönünde yaygın bir yanlış düşünce vardır. Bu düşünce çocukların parmaklarının yetişkinlerden daha çevik olması nedeniyle halı dokumacılığı gibi işlerde daha iyi olduğunun düşünülmesine neden olan “çevik parmaklar” argümanına dayanmaktadır. Bununla birlikte, bu teorinin Hindistan'da halı üretimi de dahil olmak üzere detaylı sektör araştırmalarında yanlış olduğu kanıtlanmıştır. Hindistan'daki yetişkinlerin el dokuması halıları üretmede çocuklar kadar iyi oldukları ortaya konulmuştur (Basu ve Tzannatos, 2002: 149).

4. Çocuk İşçiliği Boyutları

4.1. Dünyada Çocuk İşçiliği

Küresel olarak 152 milyon çocuk -64 milyon kız ve 88 milyonu erkek- emeğini işgücü piyasasına arz etmektedir. Diğer bir ifadeyle, her on çocuktan biri çalışan çocuktur. Çalışan çocukların yaklaşık yarısı (76 milyonu) sağlıklarını, güvenliklerini ve ahlaki gelişimlerini tehlikeye sokan tehlikeli işlerde yer almaktadır. Yasal çalışma çağındaki çocukları kapsayan izinli çalışma biçimleri de dikkate alındığında, çalışan çocuk sayısı 218 milyona ulaşmaktadır (ILO, 2017a: 11). 2012-2016 yılları arasında dünya genelinde istihdamdaki çocukların payında (%16,7'den %13,8'e), çocuk işçilerin payında (%10,6'dan %9,6'ya) ve tehlikeli işlerde çalışan çocukların payında (%5,4'den %4,6'ya) düşüşler gözlenmektedir. Bu düşüşler özellikle 15-17 yaş arası gençlerde ve bu

yaş grubundaki erkekler arasında daha fazladır. Aynı dönemde tehlikeli işlerde çalışan çocukların oranı hem 5-14 yaş grubunda ve 15-17 yaş grubunda hem de erkek ve kız çocuklarında düşüş kaydetmiştir (ILO, 2017a: 9).

Bölgeler itibarıyla 5-17 yaş grubunda çocuk işçiliğinin en fazla olduğu bölge %19,6 ile Afrika'dır. Bu bölgeyi Asya ve Pasifik (%7,4), Amerika (%5,3), Avrupa ve Orta Asya (%4,1) ve Arap Devletleri (%2,9) izlemektedir. Asya ve Pasifik bölgesindeki çocuk işçiliğinde, 2012-2016 döneminde önemli ölçüde düşüşler kaydedilmiştir. 2016 yılı için yapılan tahminler, bölgedeki çocuk işçiliğinin 2012 için tahmin edilenin 1/5'i oranında azaldığını göstermektedir. Tehlikeli işlerde çalışan çocuklar için de benzer bir düşüş yaşanmış ve sayıları neredeyse %16 oranında gerilemiştir (Alliance, 2017a: 3).

Küresel tahminlere göre, Avrupa ve Orta Asya bölgesindeki tüm çocukların %4,1'i çalışmaktadır ve bu oran çocuk işçiliğinde dünyanın en düşük ikinci oranıdır. Bu çocukların neredeyse tamamı tehlikeli işlerde çalışıyor durumdadır. Tehlikeli işlerde çocuk işçiliği sıralamasında, bu bölge Afrika bölgesinin ardından dünyada ikinci en yüksek yaygınlık oranına sahip bölgedir. Mutlak anlamda, Avrupa ve Orta Asya'da çalışan 5,5 milyon çocuğun 5,3 milyonu da tehlikeli işlerde istihdam edilmektedir. Bu bölgede çalışan çocukların yaş dağılımı, %36'sının 5-11 yaş grubunda, %30'unun 12-14 ve %34'ünün 15-17 yaş grubunda olduğunu göstermektedir (Alliance, 2017b: 3).

2016 yılı için Amerika kıtasına yönelik yapılan tahminler her 20 çocuktan birinin çocuk işçi olduğunu ve bu bölgedeki çocuk işçiliğinin Avrupa ve Orta Asya'dan ve Arap ülkelerinden daha yüksek bir oranda bulunduğunu göstermektedir. Bölgedeki çocukların yaklaşık %3'ü tehlikeli işlerde yer almaktadır. Mutlak anlamda, 10,7 milyon Amerikalı çocuk, çocuk işçisi statüsündedir ve 6,5 milyonu tehlikeli işlerde çalışmaktadır. Çocuk işçilerin yaş dağılımına bakıldığında, çalışan çocukların %37'sinin 5-11 yaş, %28'inin 12-14 yaş ve %35'inin 15-17 yaş grubunda yer aldığı gözlenmektedir (Alliance 2017c: 2-4).

Afrika kıtasına ilişkin 2016 yılı tahminlerinde de tüm Afrikalı çocukların beşte biri çocuk işçi olarak çalışma hayatında yer almaktadır. Bu oran dünyanın diğer bölgelerindeki çocuk çalışması oranlarına göre iki katı daha yüksek bir oranı temsil etmektedir. Afrikalı çocukların %9'u tehlikeli işlerde yer alırken, bu oran bölgeler itibarıyla en yüksek değerdir. Mutlak anlamda, 72,1 milyon Afrikalı çocuk işçinin ve 31,5 milyonunun tehlikeli işlerde istihdam edildiği tahmin edilmektedir (Alliance 2017d: 3-5).

Küresel tahminlere göre, Arap ülkelerindeki çocukların yaklaşık %3'ü çocuk işçiliği kapsamındadır. Bu çocukların yaklaşık yarısı (%1,5) tehlikeli işlerde çalışmaktadır. Her iki oran diğer bölgelerle karşılaştırıldığında, Arap ülkeleri çocuk işçiliğinde dünyada en düşük değeri temsil etmektedir. Mutlak anlamda, Arap ülkelerinde 1,2 milyon çocuk, çocuk işçisi konumundadır ve 616 bin çocuk tehlikeli işlerde çalışmaktadır. Çocuk işçiliğinde çocukların yaş dağılımı, çalışan çocukların, %38'inin 5-11 yaş, %32'sinin 12-14 yaş ve %30'unun 15-17 yaş grubuna dahil olduğunu göstermektedir (Alliance, 2017e: 3-4).

4.2. Türkiye'de Çocuk İşçiliği

Çocuk işçiliği sorunu her ülke için olduğu gibi, Türkiye için de önem taşıyan bir konudur. Bu sorun nüfus, eğitim düzeyi, ekonomik gelişim ve sosyal kalkınma

kavramlarıyla doğrudan ilgilidir. Tablo:1'den de görüleceği gibi, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından gerçekleştirilen Çocuk İşgücü Anketi sonuçlarına göre Türkiye genelinde 6-17 yaş grubundaki çocuk sayısı, 2012 yılı itibarıyla 15 milyon 247 bin kişidir. Bu yaş grubundaki çocukların %66,5'i kentsel, %33,5'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Eğitim durumlarına bakıldığında çocukların %91,5'i bir okula devam ederken, %8,5'i okula devam etmemektedir. Alt yaş grupları itibarıyla, 6-14 yaş grubundaki çocukların %97,2'si, 15-17 yaş grubundaki çocukların ise %74,7'si okula gitmektedir. Çalışan çocukların %49,8'i bir okula devam ederken, %50,2'sinin okulla ilişkisi bulunmamaktadır. 6-14 yaş grubundaki çalışan çocukların %81,8'i, 15-17 yaş grubundaki çalışan çocukların ise %34,3'ü okulla bağımlı sürdürmektedir. Okula devam eden 6-17 yaş grubundaki çocukların %3,2'si ekonomik işlerde ve %50,2'si ev işlerinde çalışmakta, buna karşılık %46,6'sı herhangi bir faaliyette yer almamaktadır. Ayrıca, bu yaş grubunda okula devam etmeyen çocukların %34,5'i ekonomik işlerde ve %38,8'i ev işlerinde faaliyet gösterirken, %26,7'si herhangi bir faaliyette bulunmamaktadır (TÜİK, 2013). Bu rakamlardan anlaşılacağı üzere okula devam eden her iki çocuktan biri, okula gitmeyen her üç çocuktan 2'si ya ekonomik faaliyetlerde ya da ev işlerinde çalışmaktadır.

Tablo: 1 Temel Çocuk İşgücü Göstergeleri (2006-2012)

Göstergeler	2006		2012	
	Ekim-Kasım-Aralık		Ekim-Kasım-Aralık	
	Bin Kişi	%	Bin Kişi	%
6-17 Yaş Grubu Nüfus	15.025	-	15.247	-
İstihdam (6-17 yaş)	890	100,0	893	100,0
Yaş Grubu				
6-14	285	32,0	292	32,7
15-17	605	68,0	601	67,3
Cinsiyet				
Erkek	601	67,5	614	68,8
Kadın	289	32,5	279	31,2
Yerleşim Yeri				
Kent	490	55,1	400	44,8
Kır	400	44,9	493	55,2
Sektör				
Tarım	326	36,6	399	44,7
Sanayi	275	30,9	217	24,3
Hizmet	289	32,5	277	31,0
İşteki Durum				
Ücretli veya Yevmiyeli	505	56,7	470	52,6
Kendi Hesabına	24	2,7	10	1,1
Ücretsiz Aile İşçisi	362	40,7	413	46,2
İstihdam Oranı (6-17 yaş)				
6-14		2,5		2,6
15-17		16,6		15,6

Kaynak: TÜİK (2013), Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2012, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13659>.

2012 yılı TÜİK Çocuk İşçiliği Anketi sonuçlarına göre ekonomik faaliyette çalışan 6-17 yaş grubundaki çocukların istihdam oranı %5,9'dur. Bu yaş grubundaki istihdam oranı 2012 yılı itibarıyla oran olarak 2006 yılı oranıyla aynı olmakla beraber, sayı olarak 3 bin kişilik bir artış göstermiştir. Çocukların istihdam oranı, 6-14 yaş grubunda %2,6, 15-17 yaş grubunda ise %15,6 şeklinde gerçekleşmiştir. Türkiye genelinde 6-17 yaş grubunda istihdam edilen çocukların %44,8'i kentsel, %55,2'si kırsal yerlerde yaşamakta olup, %68,8'i erkek ve %31,2'si ise kız çocuklarıdır (TÜİK, 2013). Bu veriler çerçevesinde ülkemizde temel zorunlu eğitimini tamamlamış 15-17 yaş grubu çocuklar arasında, kırsal kesimde ve erkek çocuklarda çocuk işçiliğinin yaygın olduğu gözlenmektedir.

Ayrıca Tablo 2'deki verilerden çocukların büyük bölümünün tarım sektöründe (%44,7) yer aldığı ve bu sektörü hizmet sektörü (%31,0) ve sanayi sektörünün (%24,3) izlediği anlaşılmaktadır. Çalışan çocukların işteki durumuna bakıldığında ise ücretli veya yevmiyeli (%52,6) ve ücretsiz aile işçisi (%46,2) statüsünde oldukları gözlenmektedir.

Tablo 2: Kurumsal Olmayan Çocuk Nüfusun İşgücü Durumu, 2014-2016

Yıl	Bin (000)	Kurumsal Olmayan Çocuk Nüfus	İşgücü	İstihdam Edilenler	İşsiz	İşgücüne Dahil Olmayan Nüfus	Yüzde (%)			
							İşgücüne Katılma Oranı	İstihdam Oranı	İşsizlik Oranı	Arın Dışı İşsizlik Oranı
2014	Toplam	3 922	824	709	115	3 098	21,0	18,1	13,9	18,6
	Erkek	2 013	592	503	90	1 420	29,4	25,0	15,2	18,8
	Kız	1 909	231	206	25	1 678	12,1	10,8	10,8	17,9
2015	Toplam	3 956	832	716	116	3 124	21,0	18,1	13,9	18,5
	Erkek	2 028	580	497	83	1 447	28,6	24,5	14,4	17,7
	Kız	1 928	252	219	32	1 677	13,0	11,4	12,8	21,0
2016	Toplam	3 944	819	709	110	3 125	20,8	18,0	13,5	18,1
	Erkek	2 021	561	480	81	1 460	27,8	23,8	14,4	18,3
	Kız	1 923	258	228	29	1 665	13,4	11,9	11,4	17,5

Kaynak: TÜİK (2017), İstatistiklerle Çocuk, 2016 <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24645>

Yukarıdaki Tablo: 2'den de görüleceği üzere 5-17 yaş grubundaki çocuk işgücü sayısı 2014-2016 döneminde toplamda 824.000'den 819.000'e düşmüştür. Erkek çocukların işgücündeki sayısı 592.000'den 561.000'e düşmüş, buna karşılık kız çocuklarının işgücündeki sayısı 231.000'den 258.000'e çıkmıştır. 2016 yılında 15-17 yaş grubundaki çocukların işgücüne katılma oranı %20,8, istihdam oranı %18 ve işsizlik oranı %13,5 olarak gerçekleşmiştir. Cinsiyete göre çocukların işgücüne katılımında ise farklılıklar gözlenmiş ve erkek çocuklarında işgücüne katılma oranı düşerken, kız çocuklarında artış göstermiştir. Nitekim erkek çocuklarında işgücüne katılma oranı 2014 yılında %29,4 iken 2016 yılında %27,8'e gerilerken, kız çocuklarında aynı dönemde bu oran %12,1'den 2016 %13,4'e çıkmıştır.

5. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Çocuklara Yönelik Sosyal Koruma

Dünya genelinde, tehlikeli çocuk işçiliği ciddi bir sosyal sorun olarak kabul edilmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, çocukların geliri yoksul ailelerin kazancına önemli katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, çocuklar nispeten vasıfsız olduğundan genelde fiziksel emek ve daha az beceri gerektiren işlerde çalışmaktadır. Fiziksel emek çocuklar için zararlı olabilir. Fiziksel emek isteyen işler zor ve bazen tehlikeli olabilir. Bu nedenle, çocuk işçiliği insan hakları ihlali olarak da değerlendirilmektedir (Monawer & Hossain, 2016: 17).

Brezilya ve Meksika'nın çocuk işçiliğini azaltma konusundaki tecrübelerine ilişkin yakın tarihli bir araştırma, bu sorunun çözümlenmesine yönelik politikanın önemi konusunda daha da güçlü kanıtlar ortaya koymaktadır. Çalışma, son 20 yılda iki ülkede çocuk işçiliğini azaltmada bir dizi değişkenin nedensel etkilerini tahmin etmek için ekonometrik yöntemlerden faydalanmaktadır. Sonuçlar, demografik ve ekonomik karakteristiklerdeki uzun dönemli yapısal değişikliklerin yanı sıra, iki ülkede çocuk işçiliğindeki toplam düşüşün en büyük payının politika ile ilgili faktörlerden kaynaklandığını göstermektedir. Elde edilen kanıtlar ve tecrübeler çocuk işçiliğinin azaltılmasında tümü sosyal diyalogdan destek alan dört temel politika alanının -yasal standartlar ve düzenleme, sosyal koruma, eğitim ve işgücü piyasaları politikaları- bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu temel ve öncelikli politika alanları, Lahey Dünya Çocuk İşçiliği Konferansı'nda 2010'da kabul edilen 2013'te Brezilya Küresel Çocuk İşçiliği Konferansı'nda teyit edilen Lahey Yol Haritası'na imza atan uluslararası topluluk tarafından da vurgulanmıştır (ILO, 2017b: 20-21).

Eylül 2015'te dünya liderleri, gelecek 15 yılı kapsayan küresel bir kalkınma vizyonunu şekillendirmek için birbiriyle ilişkili, karşılıklı olarak destekleyici ve evrensel olarak kabul görmüş on yedi maddeden oluşan bir dizi Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi (SKH) kabul etmiştir. Her bir SKH hedefi altında, hedeflere ulaşmada gerekli olan alt hedefler belirlenmiştir. SKH'leri gerçekleştirme, sosyal adaleti teşvik etmede ve herkes için sosyal güvence sağlamada sosyal koruma kilit öneme ve role sahiptir. Sosyal koruma, sürdürülebilir kalkınmanın sosyal ve ekonomik itici güçlerine katkısı sayesinde, doğrudan veya dolaylı olarak 17 SKH'nin en az beşinde yer almaktadır. Bu hedefler yoksulluğa son verme (Hedef 1), sağlıklı bireyler yetiştirme (Hedef 3), toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama (Hedef 5), insan onuruna yaraşır iş ve ekonomik büyümeyi gerçekleştirme (Hedef 8) ve eşitsizliklerin azaltılması (Hedef 10)'dır (ILO, 2017c: 2). Konumuz açısından da önem arz eden SKH Hedef 8.7, tüm üye ülkeleri herkes için, insan onuruna yaraşır iş ve ekonomik büyümenin önemli bir adımı olarak 2025 yılına kadar çocukların askere alınması ve silahlı çatışmalarda kullanılması dahil en kötü çocuk işçiliği biçimlerinin yasaklanmasını ve ortadan kaldırılmasını ve zorla çalıştırmanın yok edilmesini gerçekleştirme doğrultusunda acil ve etkili tedbirleri almaya çağırılmaktadır (Osborn vd., 2015:16).

Sosyal koruma tabanları, herkes için temel gelir güvencesi ve evrensel temel sağlık hizmetlerine erişim sağlayan ulusal düzeyde tanımlanmış en az dört temel sosyal güvenlik garantisi setini tanımlamaktadır. Sosyal koruma tabanları toplumsal diyalog yoluyla ulusal olarak tanımlanmalı ve insanların onurlu bir yaşam sürdürmelerine imkân tanımalıdır. Ayrıca, taahhüt edilen garantiler kanunla oluşturulmalı, düzenli olarak izlenmeli ve değerlendirilmelidir. ILO tarafından 2012 yılında yayınlanan Sosyal Koruma

Tabanları Tavsiye Kararı (No. 202), iki katmanlı bir amacı desteklemektedir. Bu amaçlar (1) kapsamlı sosyal koruma sistemlerinin merkezinde ulusal sosyal güvenlik tabanları oluşturmak ve (2) Sosyal Güvenlik (Asgari Standartlar) Sözleşmesi (No. 102) ve diğer ILO sosyal güvenlik standartlarının rehberliğinde daha üst düzeyde koruma sağlamaktır.

Sosyal koruma, sürdürülebilir kalkınma için kritik bir politikadır. Çünkü sosyal koruma;

(a) bir insan hakkıdır, (b) aktif işgücü piyasası ve formelleştirme (kayıt altına alma) politikalarını ilişkilendirmektedir, (c) toplumsal kapsayıcılığı ve cinsiyet eşitliğini teşvik etmektedir, (d) sosyal bütünlüğü ve siyasi istikrarı geliştirmektedir, (e) kriz ve şokların sosyal ve ekonomik etkilerini hafifletmektedir, (f) insanların kapasitelerini ve verimliliğini arttırmaktadır, (g) yoksulluk, hastalık ve eşitsizliği azaltmaktadır ve (g) kapsamlı ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir (ILO, 2015).

Her durumda, 2012 tarih ve 202 sayılı Sosyal Koruma Tabanları Tavsiye Kararı muhtemel hedeflere yol göstermek için yasal bir temel oluşturmaktadır. Söz konusu Tavsiye Kararı muhtemel hedefleri on iki başlıkta toplamaktadır. Bu hedefler veya bunların içinden yapılan bir seçim, insanların hayatlarında 2030'a kadar gerçek bir fark yaratabilir. En azından ülkeler, 202 sayılı Tavsiye Kararı'nın ulusal olarak tanımlanmış sosyal koruma tabanlarında kilit unsurlarını aşağıdaki gibi düşünmek isteyebilir (ILO, 2014a: 2-3):

- Tüm yaşlıların yeterli bir yaşlılık aylığı alması,
- Anneler, işsizler ve engelliler dahil çalışma yaşındaki sosyal korumaya muhtaç olanlara uygun destek sağlanması,
- Tüm çocuklara uygun destek sunulması
- Tüm çalışanların iş kazalarına karşı korunması,
- Temel sağlık hizmetlerine erişilmesi,
- Cepten yapılan sağlık harcamaları yüzünden yoksullaşan insan sayısının sıfıra indirilmesi.

6. Çocuk İşçiliğinin Önlenmesine Yönelik Sosyal Koruma Tabanları

Yoksulluk ve şokların çocuk işçiliğiyle ilişkisi açıktır. Yoksulluk, hane halkının çocukların işgücüne katılımını erteleme ve eğitimlerine yatırım yapma yeteneklerini sınırlamaktadır. Başka bir ifadeyle, yoksul aileler temel ihtiyaçlarını karşılamak ve belirsizlikle başa çıkmak için çocuklarını eğitimi pahasına çalışmaya göndermek zorunda kalmaları daha muhtemeldir. Aileyi geçindirenlerin veya diğer aile üyelerinin ani iş kaybı, hastalık ya da yaralanma gibi şoklara maruz kalması da çocuk işçiliğiyle ilgili hane halkı kararlarını etkileyebilir. Diğer başa çıkma mekanizmalarının yokluğunda, aileler savunma mekanizması olarak çocuk işçiliğine başvurma zorunda kalabilmektedir. Bu nedenle, sosyal koruma tabanları da dahil olmak üzere sosyal koruma sistemleri yoksulluğun azaltılmasına ve önlenmesine ve çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik politikaların hayati unsurlarıdır (ILO, 2017b: 32).

Bu çalışmada konumuz gereği çocuk işçiliğinin önlenmesine yönelik olarak gerçekleştirilen sosyal koruma tabanları üzerinde durulmaktadır. Bu sosyal koruma tabanlarında oluşturulan programları transfer programları, kamu istihdam programları,

genel sağlık koruması, engelli insanlar için sosyal koruma, yaşlılıkta gelir güvencesi ve işsizlik koruması şeklinde gruplandırmak mümkündür

6.1. Transfer Programları

Nakit ve aynı transfer programları, birçok ülkede sosyal koruma tabanlarının giderek daha önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu programlar şartlı veya şartsız olabilir; diğer bir ifadeyle, ailelerin bazı yardımlar için uygun davranış şartlarını yerine getirmeleri gerekebilir ya da aile üyelerinin faaliyetlerine bakılmaksızın bu yardımlar verilebilir (ILO, 2013: 28).

6.1.1. Şartsız Nakit Transferi Programları

Şartsız nakit transferi programları çeşitli şekillerde çocuk nafakası hibeleri, aile yardımları, ihtiyaç odaklı sosyal yardım ve sosyal emeklilik programlarını içermektedir. Sonuçlar, programlar arasında önemli farklılıklar göstermesine karşılık, şartsız nakit transferi programlarının çocuk işçiliğini azaltma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Örneğin Francisco ve arkadaşları (2009) tarafından Kamboçya'ya ilişkin yapılan bir çalışmada eğitim kararı alınmasında şartsız nakit transferlerin üç etkisi (gelir, ikame ve yer değiştirme) analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda programdan yararlanma şartlarına sahip çocuklar arasında şartsız nakit transferlerinin sözkonusu üç etkiden dolayı okul kayıtlarında bir artışa buna karşılık programdan yararlanma şartlarını taşımayan kardeşler üzerinde belirsiz bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ekvator'da uygulanan The Bono de Desarrollo Humano programı nüfusun en yoksul iki %5'lik diliminde yer alan ailelere aylık harcamalarının yaklaşık %7'lik kısmına denk gelen gelir transferi sağlamıştır. Programın sonuçlarına ilişkin yapılan bir çalışmada uygulamanın okul kayıtlarında %10'luk bir artışa, buna karşılık çocuk işçiliğinde %17'lik bir azalışa yol açtığı tespit edilmiştir (Schady & Araujo, 2006).

1998'de Güney Afrika'da uygulamaya konulan Çocuk Destekleme Hibe Programı gelişen dünyadaki en kapsamlı, sosyal nakit transfer programıdır. Programın kapsamı aşamalı olarak genişletilerek yaş sınırı 7'den 18'e çıkarılmış ve gelir eşliğinin yükseltilmesiyle tüm yoksul çocukların programdan yararlanması sağlanmış ve yardım düzeyleri enflasyona göre ayarlanmıştır. Her ay 10 milyondan fazla çocuk programdan faydalanmaktadır (UNICEF, 2012). Sistemden yararlananların sayısı, Nisan 2006'da 10,9 milyondan Mart 2017 sonunda 17,2 milyona yükselmiştir. Bu sosyal yardımların en büyük kısmını Çocuk Destekleme Hibe Programı oluşturmakta ve 12,1 milyon kişi bu programdan yararlanmaktadır. (SASSA, 2017: 10). Benzer şekilde, Çocuk Destekleme Hibe Programı'ndan yapılan sosyal yardımların değeri, bu dönemde yaklaşık 3 kat artarak 17 milyon 559 bin Güney Afrika Randı'ndan 51 milyon 477 bin Güney Afrika Randı'na yükselmiştir (SASSA, 2017: 25).

6.1.2. Şartlı Nakit Transferi Programları

Şartlı nakit transferi programları da transferi alan aile üyelerinin özel davranış gerekliliklerine bağlı kalmaları şartıyla bir gelir aktarımı sağlamaktadır. Davranış şartları tipik olarak sağlık alanında (ör., sağlık kontrolleri ve sağlıkla ilgili seminerlere katılmak) ve beşerî sermaye birikimi (ör., evdeki çocukların düzenli olarak okula devam etmesi) alanında yer almaktadır (de Hoop & Rosati, 2014: 2).

Şartlı nakit transferleri genellikle yoksul ailelere çocuklarının beşerî sermayesine önceden belirlenmiş yatırımları yapmak şartıyla nakit aktaran programlardır. Sağlık ve beslenme şartları genelde periyodik muayene, büyümeyi izleme ve 5 yaşından küçük çocuklar için aşılama; anneler için perinatal bakım ve annelerin periyodik sağlık bilgilendirme görüşmelerine katılması gibi kriterleri yerine getirmeyi gerektirmektedir. Eğitim şartları genelde okul kayıtlarını, okula %80-85 devamı ve ara sıra bazı performans ölçümlerini içermektedir. Şartlı nakit transferleri, programların büyük bölümünde anneye veya bazı durumlarda öğrenciye aktarılmaktadır (Fiszbein & Schady, 2009: 1).

Başlangıçta Latin Amerika'yla sınırlı olan bu programlar artık dünya çapında gelişmekte olan ülkelerde görülmektedir. Meksika'da uygulanan Oportunidades (başlangıçta PROGRESA adı altında bilinen) Programı, şartlı nakit transferi alanında dünyada en yaygın şekilde değerlendirilen ve model alınan sosyal koruma programları arasında yer almaktadır. Oportunidades, çocuklarını okula göndermeleri ve tüm hanehalkı üyelerinin koruyucu sağlık hizmetleri almaları ve sağlık eğitimi görüşmelerine katılmaları şartıyla, yoksul Meksikalı ailelere ortalama aile gelirin yaklaşık %20'sine denk gelen aylık nakit transferleri sağlamaktadır. Programın kapsamı geniştir. 2010 yılına kadar, program yaklaşık 5,5 milyon aileye (Meksika'daki toplam hanehalkının 20'sinden fazlası) ulaşmıştır. Programın değerlendirmeleri programın çocuk işçiliğine etkisinin çocuğun yaşına, cinsiyetine ve ikamet yerine göre önemli ölçüde farklılaştığını ortaya koymaktadır. Oportunidades'in kısa dönemde kırsal alandaki 12-17 yaş arasındaki erkek ve kız çocuklarında çocuk işçiliğini önemli ölçüde azalttığı bulunmuştur. Programın uygulamaya konulmasından üç yıl sonra kırsal alanda orta öğretim öğrencileri arasında belirgin bir şekilde daha güçlü etkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Oportunidades kırsal alanda ortaöğretime geçiş sürecini önemli ölçüde arttırmış ve muhtemelen bu yaş grubundaki çocuk işçiliğinde azalma kaydetmiştir. 15-16 yaşındaki erkek çocukların program kapsamında olmayan aynı yaş grubundaki çocuklara göre yüzde olarak 14 puan daha az çalıştığı tespit edilmiştir. Son olarak, Oportunidades'in kentsel alanlarda 12-14 yaş grubundaki erkek çocukların işgücüne katılımını düşürdüğü, ancak hangi yaş grubunda olursa olsun kız çocuklarının işgücüne katılımında herhangi bir değişikliğe neden olmadığı bulunmuştur (ILO, 2013: 31-32).

6.1.3. Şartlı Aynı Transferler

Şartlı aynı transferler ise ailelere spesifik davranış gerekliliklerine bağlı olarak nakit para transferlerinden çok aynı yardım sağlayan bir sosyal koruma aracıdır. Okul fişleri ve eğitim programlarına yönelik beslenme yardımı çocuk işçiliği üzerinde önemli etkiye sahiptir. Eğitime yönelik beslenme programlarının okul beslenme programları ve evlere gıda sağlayan programlar şeklinde iki türü bulunmaktadır (de Hoop & Rosati, 2014: 17).

Eğitim programlarına yönelik beslenme hem okulda beslenme hem de evde beslenme programlarını içermektedir. Okul besleme programları, öğrencilere öğrenim saatlerinde (genellikle kahvaltı veya öğle yemeği) bir yemek sunmakta ve böylece otomatik olarak okullaşmayı şart koşturmaktadır. Evde beslenme programlarında okul beslenme programlarına daha yüksek miktarda gıda yardımı yapılmakta ve öğrencinin ailesine yeterli düzeyde okula devam etme şartına bağlı olarak dağıtılmaktadır (ILO, 2013: 38).

SKH doğrultusunda Etiyopya Eğitim Bakanlığı 2015 yılı itibariyle ilköğretimde okullaşma oranını yükseltmeyi hedeflemiş ve bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla çocuklarını okula gönderen ailelere teşvikler sağlamayı öngörmüştür. Hükümet Etiyopya'nın kırsal kesimlerinde okulda sıcak yemek sunarak okula kayıtları ve devamı arttırmak ve okuldan terkleri azaltmak için Eğitim İçin Gıda (EFE) programını tasarlamıştır. Dünya Gıda Programı ile ortaklaşa yürütülen program 2010 yılında okul kayıtlarını %3 dolayında yükseltmiş, okula devamı 2007'de %90'dan %97'ye çıkartmış ve okuldan terk oranlarını kız çocuklarında %8, erkek çocuklarında %9 azaltmıştır (World Food Programme, 2011).

Eğitim için evde beslenme programlarının çocuk işçiliği üzerindeki etkilerine ilişkin kanıtlar daha sınırlıdır ve bu da genel sonuçların alınmasını zorlaştırmaktadır. Bangladeş'te dağıtılan konut kumanyalarının ekonomik faaliyetlere ve ev işlerine çocuk katılımını azalttığı tespit edilmiştir. Burkina Faso'da yapılan bir çalışmada da eve yapılan gıda yardımlarının program kapsamındaki okullarda öğrenim gören kız çocuklarının hem tarım hem de tarım dışı ekonomik faaliyetlerinde önemli bir düşüş ile ilişkili olduğu, ancak okul yemeklerinin her iki tür çalışmada yer alan erkek ve kız çocuklarının sayısını önemli ölçüde etkilemediğini bulmuştur (ILO, 2013: 38).

6.2. Kamu İş Programları

Kamu iş programları, gelişmekte olan ülkelerdeki yoksullukla mücadeleye yönelik popüler politika araçlarıdır. Ailenin yetişkin üyelerine istihdam imkânı sağlayarak birincil temel hedefin gerçekleştirilmesine ve kamu altyapısının rehabilitasyonuna ve temel hizmetlerin yaygınlaştırılmasına yardımcı olarak ikincil hedefin gerçekleştirilmesine hizmet etmektedir. Geçici nitelikteki bu programlar, çocuk işçiliğini doğrudan doğruya hedeflememekle birlikte, aileye sağladıkları ek gelir ve vasıfsız işgücüne yönelik talep sayesinde çocukların zaman tahsisini etkileyebilir (ILO, 2017b: 37). Bir taraftan, programın bir parçası olarak sağlanan gelir, çocukların okula katılımını artıracak ve işgücüne katılma oranlarını düşüreceklerdir. Diğer taraftan, yetişkinler işgücüne girdikçe, aile içinde veya dışındaki çocuk işçiliğinin yerini yetişkin işçiliği alacaktır (de Hoop & Rosati, 2013: 19).

Çocuk işçiliği perspektifinden değerlendirilen sınırlı sayıdaki kamu iş programlarından bazıları çocuk işçiliğini azaltmada başarı kaydetmiştir. Örneğin, Etiyopya Kamu Güvenliği Ağı Programı, Etiyopya'daki açlık tehdidi altındaki 262 bölgedeki yoksul ailelere alt yapı yatırımlarını (toprak ve su koruma projeleri, yol ve okul inşaatları gibi) gerçekleştirmek için tasarlanmış emek yoğun projelerde çalışmalarını amacıyla yiyecek ya da nakit sağlamaktadır. Gıda güvenliği müdahaleleri varlık birikimini ve gelir artışını kolaylaştırmayı amaçlarken, kamu işleri programı, kuraklık gibi şokların bir sonucu olarak aileleri varlık tükenmesine karşı korumayı hedeflemiştir (ILO, 2013: 40).

Çocuk işçiliğini azaltmada kamu işi programlarının etkinliği tartışmaya açık bir konudur. Bugüne kadar beş farklı kamu iş programının (Etiyopya'da Kamu Güvenliği Ağı Programı, Hindistan'da Mahatma Gandhi Ulusal Kırsal İstihdam Garanti Programı, Sierra Leone'de Gençlere İş Karşılığı Nakit Destek Programı, Arjantin'de İşsiz Erkek ve Kadın Aile Reisi Programı ve Malavi'de Emek Yoğun Kamu İşleri Programı) çocuk işçiliği üzerindeki etkisine ilişkin araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda genel

olarak, kamu iş programlarının çocuk işçiliğinde doğrudan herhangi bir azalma oluşturmadığı, aksine bazı durumlarda bu programların çocuk işçiliğini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Çünkü çocuk bu durumda programa katılan ebeveynlerin özellikle ev işleriyle ilgili olarak yerine getirdiği faaliyetleri üstlenebilmektedir (ILO, 2017b: 37).

6.3. Genel Sağlık Koruması

Genel sağlık koruması, üretkenliğin düşmesi, kazançların azalması veya kesilmesi ya da hastalığın neden olabileceği tedavi maliyetlerinden kaynaklanan toplumsal sıkıntı ve ekonomik kayıplara karşı kamu veya halka açık bir şekilde düzenlenen ve denetlenen özel önlemler dizisidir (ILO, 2008: 3). Genel sağlık koruması hastalık durumunda sağlık bakımı ve finansal korumaya erişimi sağlayan ve bir hanehalkı üyesi hasta olduğunda ailelerin çocuklarını çalıştırmaya göndermesini engellemeye dönük bir koruma tabanıdır (ILO, 2014b). Genel sağlık koruması, aileleri sağlıkla ilgili yoksulluk risklerinden korumada kilit rol oynamaktadır; bu yoksulluk riskleri, çocuk işçiliği ile yakından ilişkilidir.

Sağlık şokları ile çocuk işçiliği arasındaki bağlantı açıktır. Bir ailenin geçimini sağlayanların hastalanması veya yaralanması nedeniyle çalışamaz hale gelmesi veya ailenin hasta bir kişinin bakımını üstlenmesi durumunda, aile çocukların emeğine güvenmek zorunda kalabilir. Başka bir ifadeyle, çocuk işçiliği sağlıkla ilgili şokların aileye olan etkisine karşı bir tampon veya sigorta görevi görmektedir. Bu bağlantı, bir dizi ülkede hanehalkı anketi verileriyle kanıtlanmaktadır. Örneğin, 2010 yılında, çocuklu ailelerin 1/5'inin sağlık şoklarıyla karşılaştığı Togo'da, bu şoklar, çocuk işçiliğinde önemli artışlara neden olmuştur. Benzer şekilde Zambiya'da, düşük gelirli ailelerde tam zamanlı çocuk işçiliği olasılığı, bir aile üyesi hastalandığında veya öldüğünde yaklaşık dokuz puan artmıştır. Her iki ülke örneğinde, sağlık şokları okula devamda bir düşüşü beraberinde getirmiş ve çocukların geleceğini tehlikeye atmıştır (ILO, 2013: 43).

Sağlık şoku gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik sıkıntıların en maliyetli nedenlerinden birisidir. Sağlık sorunu, cepten yapılan harcamaları arttırmasının yanı sıra ailenin emek arzını ve gelirini azaltabilir. Ebeveynin sağlık şokları, çocukların zaman tahsisinde çok büyük bir etkiye sahip olabilir. Çünkü çocuk yetişkin emek için bir ikame unsuru olmadığı gibi aynı zamanda çocuklar ebeveynlerine de bakmak zorunda kalmaktadır. Ayrıca, aile eğitim masraflarını karşılayamadığından, okumaya ayıracak zamanının bulunmamasından ve gelir elde etmek için yorucu veya tehlikeli işlerde yorgun düşmesinden dolayı çocuğun eğitimi olumsuz etkilenebilir. Yapılan bir çalışmada 2006 ve 2009 yıllarındaki Etiyopyalı Genç Yaşam anketlerinden elde edilen panel veriler kullanılarak, sağlık şoklarının çocukların çalışmaya, boş zamana ve eğitime harcadıkları zaman üzerindeki etkisi analiz edilmektedir. Yapılan etki analizi sonucunda babanın hastalığında çocuğun gelir getiren işlere, buna karşılık annenin hastalığında çocuğun ev işlerine ayırdığı zamanın arttığı tespit edilmiştir. Annenin hastalığının kız çocukları, babanın hastalığının erkek çocukları üzerinde nispeten büyük bir etkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Ayrıca, genel olarak, ebeveyn hastalığının, UNICEF tarafından tanımlanan çocuk işçiliği miktarında büyük ve önemli artışlara neden olduğu belirlenmiştir (Dinku vd., 2017).

Zayıf sosyal koruma sistemine sahip ülkelerde, hastalık hem bugünkü ve hem de gelecek kuşaklar için önemli ekonomik sonuçlar doğurabilir. Hastaları olan aileler resmi

sigorta sistemlerine erişemiyorsa, başka başa çıkma mekanizmalarına başvurmak zorunda kalmaktadır. Bu mekanizmalardan biri mevcut tıbbi bakım hizmetlerine erişime karşılık aile üyelerinin tümünün veya birkaçının gelecekteki refahını takas etmektir. Diğer bir ifadeyle, olumsuz bir sağlık olayı yaşandığında, aile çocukları yetişkin emek arzını ikame etmede kullanarak ve okula devamı azaltarak çocuk işçiliğini arttırabilmektedir. Yeterli sağlık sigortasının olmaması durumunda, çocuklardan hasta ebeveyni bakması da istenebilir. Böylece çocuklar işe veya okula ayırdıkları zamanı azaltmak durumunda kalmaktadır (Bratti & Mendola, 2014: 95).

6.4. Engelliler İçin Sosyal Koruma

Engelli bireylere sahip aileler ekonomik ve sosyal açıdan en çok korunmaya muhtaç ve en yoksul aileler arasında yer almaktadır. Engellilik ve yoksulluk arasındaki bağlantı açıktır. Engellilik, çalışma ve kazanma yeteneğini tehlikeye düşürebilir. Aynı zamanda engelliler sağlık giderleri ve teçhizat için ek masraflarla karşı karşıya kalmaktadır. Diğer hane halkı üyeleri, engelli kişiyi bakmak için ücretli işini bırakmak zorunda kalabilir. Ekonomik açıdan korunmaya muhtaç olmanın yanında engelliler ayrımcılık ve çeşitli sosyal dışlanma biçimleri gibi başka “gizli” zorluklarla karşı karşıyadır. Engelli çocuklar için sosyal dışlanma eğitimin dışında kalma ve eve çekilme şeklini alabilir (ILO, 2013: 46-47).

Engelli çocuklar evde ev işlerini veya ayak işlerini yaparak küçük yaşlarda çalışma hayatına başlamaktadır. Hatta bu çocuklar en kötü çalışma biçimlerinde yer almaktadır. Örneğin engelli çocuklar daha uysal olmaları ve suiistimale karşı daha az tepki göstermeleri nedeniyle dilencilikte kullanılmaktadır. Beceri ve niteliklerinin olmaması engelli gençlerin istihdam imkanlarını kısıtlamaktadır. Engelli insanlar için işsizlik oranı, her ülkede engelli olmayanlara göre daha yüksektir ve çoğu zaman engelliler arasında işsizlik oranı %80'i aşmaktadır. Engellilik ile ilgili olumsuz tutum ve yanlış algılama, engelli gençlerin başarılı bir şekilde istihdam edilmesinde önemli engeller oluşturmaya devam etmektedir. Örneğin engelli kişilerin ekranlarından daha az üretken oldukları, işyerinde rampalar veya erişilebilir iletişim teknolojileri gibi pahalı düzenlemelere ihtiyaç duyacağı ve hastalık ve devamsızlık oranlarının artacağı yaygın şekilde düşünülmektedir. Engelli genç kadınlar için anlamlı istihdam olanakları daha düşüktür ve iyi bir eğitimle bile iş bulmak daha uzun zaman almaktadır (UNICEF, 2013: 26-27).

Sosyal koruma programları çocuk işçiliğini azaltarak çocuk haklarını korumaya da hizmet edebilir. Latin Amerika'dan gelen kanıtlar, ailenin risk yönetim araçlarına (örneğin, işsizlik veya engellilik yardımı gibi) daha fazla erişebilmesinin çocuk işçiliğinin yaygınlığını doğrudan düşürdüğünü ortaya koymaktadır (Sepúlveda & Nyst, 2012: 24). Engelli bir babanın bulunması veya bir babanın olmaması da çocukların işgücüne katılım olasılığını azaltmakta, ancak evdeki çalışmalarını arttırmaktadır (Nepal ve Nepal, 2012: 112).

Engelliler için sosyal koruma programları engellilikten kaynaklanan ekonomik maliyetlere karşı ailelere destek olma ve bu durumla başetme stratejisi olarak çocuk işçiliğine olan bağımlılığı azaltma amacına odaklanmaktadır. Bu programların çocuk işçiliği ile ilgisi öncelikli olarak engelli bireylere sahip ailelerin çocuklarıyla sınırlıdır. Kanıtlar, ailede bir bireyin engelli olmasının çocuk işçiliğine karşı savunmasızlığı arttırdığını göstermektedir. Nepal, Bangladeş ve Çin'deki araştırmalar yetişkinlerin hasta

veya engelli olduğu ya da işini kaybettiği ailelerde çocukların çocuk işçiliğinde olma veya emek yoğun ev işlerini üstlenme ihtimalinin daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Nepal’de yapılan bir araştırmada da ebeveyn engelliğinin, çocukların hamal ve paçavracı gibi fiziksel ve psiko-sosyal riskleri içeren en kötü çocuk işçiliği türlerinde çalışma ihtimalini beraberinde getirdiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte, engelli koruma programlarının çocuk işçiliği üzerindeki etkisini değerlendirmeye yönelik çalışmalara rastlanılmamaktadır (ILO, 2013: 53).

6.5. Yaşlılıkta Gelir Güvencesi Programları

Küresel olarak, yaşlı insanların büyük çoğunluğu kamu tarafından sağlanan asgari gelir garantilerinden yararlanmaz; fiziksel olarak kendi hayatlarını sürdürebildikleri sürece çalışmak zorundadır ve genellikle temel gelir sağlamak için yetersiz olan akrabalık ve yardımseverliğe güvenmek zorundadır. Bu durum, insan hakları belgelerinde ve uluslararası çalışma standartlarında somutlaştırılan herkesin yaşlılık döneminde en azından asgari gelir güvencesi elde etme hakkına sahip olduğu şeklindeki küresel toplumsal sözleşmeyle keskin bir şekilde tezat oluşturmaktadır (ILO, 2014c: 97).

202 sayılı ILO Tavsiyesi, ulusal sosyal güvenlik tabanlarının yaşlı insanlar için temel gelir güvenliğini en azından ulusal olarak tanımlanmış asgari bir seviyede garanti etmesi gerektiğini belirtmektedir. Ulusal sosyal güvenlik tabanlarında açıkça yaşlı insanlara atıfta bulunmanın mantığı, fiziksel sağlık ve yaşlanmayla ilişkili diğer faktörler nedeniyle gelir kazanma kabiliyetinin kaybolması, yoksulluk veya gelir güvensizliği riskinin daha fazla olmasıdır (ILO, 2013: 47).

Gelir veya varlıklara bakılmaksızın yaşlı insanlara temel bir yaşlılık aylığı sağlayan genel sosyal emeklilik programları yaşlıların itibarlı ve refah içinde yaşamasını sağlamak için Sahra-altı Afrika’da giderek yaygınlaşan bir popüler bir yaklaşımdır. Malavi de yaşlılıkta gelir güvencesi programlarının uygulandığı ülkelerden birisidir. Son yıllarda kaydedilen güçlü ekonomik büyümeye rağmen, Malavi yaygın yoksulluk ve artan eşitsizlikle ilgili büyük zorluklarla karşılaşmaya devam etmektedir. Malavi’de uygulanan Sosyal Nakit Transferi Programı birçok yaşlı insana cankurtaran yeleştiği olmuştur. Programdan yararlanan yaşlıların (65+) yaklaşık ¼’ü nakit transferi yapılan ailelerde yaşarken, %6’sı doğrudan kendisi programdan aylık almaktadır. Ayrıca, evrensel sosyal emeklilik Malavi’nin bir dizi ulusal kalkınma hedeflerine ve SKH’ye katkıda bulunacaktır. Mikro simülasyon böyle bir planın yaşlı bireylere sahip ailelerin yoksulluk oranını yarı yarıya ve yoksulluk açığını 2/3 oranında azaltabileceğini göstermektedir. Aynı zamanda bu programlar aileler ve daha geniş bir topluluk için olumlu ekonomik çarpanlar yaratacaktır. Yaşlılık aylıklarının çocuk yoksulluğunu, çocuk işçiliğini azalttığına ve okul kayıtlarını artırdığına ilişkin güçlü uluslararası kanıtlar var. Son olarak, bu plan toplumda büyüme gelirlerini sistematik olarak paylaşmada ve eşitsizliği azaltmada bir araç sağlayacaktır (MANEPO & ILO, 2017).

Dünyadaki emeklilik programları üzerine yapılan bir dizi çalışma, bu programların çocukların okullaşmasına büyük bir pozitif etki yaptığını doğrulamıştır. Bu emeklilik programlarından elde edilen nakit, yalnızca ailelerin okulla ilgili masrafları (ücretler, kitaplar ve üniformalar gibi) ödemekle kalmamakta aynı zamanda çocukların üzerindeki çalışma baskısını da azaltmaktadır. Bolivya’da gerçekleştirilen bir çalışmada emekli aylığı alan yaşlıların bulunduğu ailelerde okula kayıt oranları yüzde olarak 8 puan

artarken, buna karşılık çocuk işçiliği oranının ise yüzde olarak 8,4 puan azaldığını tespit edilmiştir (Ministry of Gender, Children, Disability and Social Welfare, 2016: 22).

6.6. İşsizlik Koruması

Gönülsüz işsizlik, gelişmekte olan ülkelerdeki aileler için ekonomik açıdan kırılabilirliğin diğer önemli bir kaynağıdır. Sağlık ve sağlık sigortasına erişim istihdama bağlı olduğunda, işsiz olan işçiler (ve aileleri) yalnızca işlerini ve dolayısıyla gelir kaynaklarını kaybetmekle kalmayıp, aynı zamanda ihtiyaç duyduklarında uygun fiyatlı sağlık hizmetlerinden de faydalanamamaktadır. İnsanların büyük bölümünün hayatta kalabilmek için birtakım işleri yapmak zorunda kaldığı ve istihdam zorluklarının istihdamın mutlak yokluğundan çok eksik istihdam, düşük ücret ve kötü çalışma şartlarında görüldüğü yoksul ülkelerde işsizlik farklı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ancak düşük gelirli ülkelerde bile, özellikle hızlı büyüyen kentsel alanlarda işsizlik artan bir zorluktur ve çocuk işçiliği ile bağlantısı açıkça görülmektedir. Ailenin yetişkin bir üyesi işini kaybettiğinde, işsizlik korumasının olmaması durumunda hanehalkı, baş etme stratejisi olarak çocukların çalışmasına güvenmek zorunda kalabilmektedir. İşsizlik şoklarının etkisi hakkındaki araştırmalar bu noktayı göstermektedir. Tanzanya'da yapılan bir araştırma ailelerin çocuk işçiliğini arttırarak geçici gelir şoklarına tepki gösterdiğini ortaya koymuştur. 1998-2002 döneminde Arjantin'de şokların çocukların emek arzı üzerinde benzer etkileri gözlemlenmiştir. Brezilya'nın altı metropolitan bölgesine ilişkin bir araştırma, hanehalkı reisinin kazançlarındaki kaybın düşük gelirli ailelerde çocukların işgücü piyasasına girme ihtimalini %33 ila %65 oranında arttırdığını; buna karşılık yüksek gelirli ailelerde çocukların zaman tahsisini değiştirmedikleri sonucuna varmıştır. Brezilya'da yapılan bir başka araştırma, okul yıllarında erkek aile reisinin işsiz kalmasının çocukların okulu bırakıp işe girme ihtimalini arttırdığını göstermiştir. Togo'da yapılan bir araştırmada, ailenin geçimini sağlayan bir yetişkinin iş kaybının 6-14 yaş grubunda çocuk işçiliğinde %10'luk bir artışı beraberinde getirdiği tespit edilmiştir (ILO, 2013: 50-51).

Bu bulgular, çocuk işçiliğiyle mücadelede işsizlik korumasının önemli bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. İşsizlik korumasının amacı, faydalanıcıya yeni bir iş sağlanıncaya kadar geçiş döneminde belli bir yaşam standardını sürdürecektir en azından kısmi gelir aktarımı sağlamaktır. İş kaybıyla sarsılan ailelerin gelir ihtiyaçlarını güvence altına almak çocuk işçiliğine olan bağımlılığını azaltmada rol oynayabilir. Bununla birlikte, işsizlere yönelik işsizlik koruma programlarını veya diğer yasal gelir destek programlarını doğrudan çocuk işçiliğiyle ilişkilendiren bir çalışma yapılmamıştır. (ILO, 2017b: 37-38).

7. Türkiye'de Çocuk İşçiliğinin Önlenmesine Yönelik Sosyal Koruma Tabanları

TÜİK tarafından yapılan çocuk işgücü araştırmalarından, çocuk işçiliğini önlemeye yönelik proje çalışmalarından ve iş müfettişlerinin yaptığı denetimlerden elde edilen sonuçlar ile uluslararası alanda yapılan çalışmaların sonuçları karşılaştırıldığında, Türkiye'deki çocuk işçiliğinin temel nedenlerinin küresel bazdaki nedenlerle benzerlik gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenlerin ilk sırasında yoksulluk ve yetersiz hanehalkı geliri gelmektedir. Ebeveynlerin işsizliği ve yetersiz hanehalkı geliri, çocuk işçiliğine yol açmaktadır. Ayrıca, yeterli gelire sahip olmayan ailelerin çocuklarını okula göndermeyip

çalışmaya yönlendirmesi de çocuk işçiliği sorunu beraberinde getirmektedir. (T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2017: 14)

28554 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren Sosyal Hizmet Merkezleri Yönetmeliği çerçevesinde sosyal hizmet müdahalesinin ve takibinin gerçekleştirilmesi, sosyal hizmetlerin, hizmete erişim kolaylığı esasıyla yürütülmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda çocuk işçiliğinin önlenmesine yönelik çalışmalar, Bakanlığın Sosyal Hizmet Merkezleri bünyesinde yürütülmektedir. Çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinden biri olarak belirlenen çocukların sokakta çalıştırılmasının engellenmesi, sokakta karşılaşılabilecekleri risklerden korunması, sokaktan çekilmesi ve ailelerinin desteklenmesi amacıyla çocuk, aile ve toplum odaklı çalışmalar yürütülmektedir. Sokakta çalıştırılan çocukların, örgün veya mesleki eğitime dahil edilmeleri sağlanmakta; eğitimini tamamlamış ya da iş sahibi gençler olarak rehabilitasyonları sağlanmaktadır. Sokakta çalıştırılan, dilendirilen ve risk altındaki çocuklar Bakanlığın öncelikli çalışma alanını oluşturmaktadır.

Türkiye’de şartlı nakit transferleri programları Dünya Bankası’ndan sağlanan kredilerle 2003 yılının başından itibaren 6 Sosyal Yardımlaşma Vakfı’nda (Ankara-Keçiören, Çankırı-Merkez, Kahramanmaraş-Göksun, Zonguldak-Ereğli, Gaziantep-Yavuzeli ve Sinop-Durağan) pilot uygulama olarak başlatılmış ve 2004 yılı ortalarında ülke geneline yaygınlaştırılmıştır. Programların temel hedefi nüfusun en yoksul %6’lık dilimine giren kişilerin kısa dönemde maddi desteklerle gelirlerini arttırmak, uzun dönemde ise temel eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşmalarını sağlayarak ekonomik şoklara karşı daha dirençli hale gelmelerine yardımcı olmaktır. Bu yardım programları eğitim yardımları, sağlık yardımları ve gebelik yardımları şeklinde üç alt yardım bileşenini kapsamıştır (Esenyel & Torun, 2011: 521-522).

Eğitim yardımları, maddi olanaksızlıklar nedeniyle 6-17 yaş arasındaki çocuklarını okula gönderemeyen ya da okuldan almak zorunda kalan ailelere çocuklarını düzenli olarak okula göndermelerini şartına bağlanmıştır. Bu yardımlardaki ana amaç özellikle de kız çocuklarının temel eğitime katılmalarını teşvik etmektir. Bunun yanında, ortaöğretimdeki çocuklara daha yüksek miktarda destekler sağlanmaktadır. Ortaöğretimde kız çocuklarına erkek çocuklardan daha yüksek yardımlar verilmektedir. Ortaöğretime daha yüksek destekler sağlanmasındaki amaç okul terklerinin önüne geçerek çocuk işçiliğini azaltmaya katkıda bulunmaktır (Esenyel, 2009: 47).

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü tarafından Türkiye’de uygulanan şartlı nakit transferi programının fayda sahipleri üzerindeki etkisinin nitel ve nicel olarak ölçülmesi projesi final raporuna göre; kontrol grubu* için %2,54 seviyesinde olan çocuk işçiliğinin deney grubunda† %2,66 seviyesinde tahmin edildiği görülmüştür. Kontrol grubu için kentsel alanda %3,04 seviyesindeki çocuk işçiliğinin kırsal kesimde %1,51 seviyesine gerilediği belirlenmiştir (T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2012: 125).

* Kontrol grubu şartlı nakit transfer programına başvuran ve puanlama sonucunda hak sahibi olamayan kesme noktasına en yakın grupta yer alan insanlardan oluşmaktadır

† Deney grubu ise puanlama sonucu hak sahibi olan kesim arasından seçilmiştir.

Tablo 3'e bakıldığında 2000 yılında 13,1 milyar TL olan sosyal koruma yardımları yaklaşık 25 kat artış göstererek 2016 yılında 328 917 milyon TL'ye çıkmıştır. Geçen 16 yıllık dönemde hastalık ve sağlık bakımı yardımları 18 kat, engelli/malul yardımları 33 kat, emeklilik/yaşlılık yardımları 31 kat, dul/yetim yardımları 28 kat, aile/çocuk yardımları 30 kat, işsizlik yardımları 578 kat ve sosyal dışlanmayı önleme yardımları 9 kat artmıştır. Sosyal koruma harcamalarının yardım türlerine göre dağılımına bakıldığında aile/çocuk yardımlarının 2000-2016 yılları oranında genel olarak %3 oranında seyrettiği görülmektedir.

Tablo 3: Sosyal Koruma Harcamalarının Yardım Türlerine Göre Dağılımı, 2000-2016

	2000	2005	2010	2012	2014	2015	2016
Sosyal Koruma Yardımları	13	69	146	192	242	274	328
Toplamı	129	339	245	687	912	912	917
Hastalık/Sağlık Bakımı	5 120	24 412	49 429	60 518	73 322	80 463	91 318
Engelli/Malül	360	1 442	4 280	7 035	9 251	10 124	11 976
Emekli/Yaşlı	5 307	32 228	71 725	92 137	117 390	133 515	162 140
Dul/Yetim	1 392	8 205	14 148	22 424	28 931	32 719	39 615
Aile/Çocuk	352	1 790	3 681	5 597	7 580	8 901	10 559
İşsizlik	14	467	1 624	2 431	3 167	5 263	8 172
Sosyal Dışlanma	585	795	1 359	2 545	3 271	3 927	5 137

Kaynak: TÜİK, Sosyal Koruma İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1040#

Ülkemizde 2016 yılında sosyal koruma yardımlarının gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) içindeki payı %12,6 olarak gerçekleşmiştir. Risk/ihtiyaç grupları bazında bakıldığında, emekli/yaşlılara yapılan harcamaların %6,2 ile en büyük paya sahip olduğu görülmektedir. Bunu, %3,5 ile hastalık/sağlık bakımı harcamaları ve %1,5 ile dul/yetim harcamaları takip etmektedir. Aile/çocuk ve işsizlik için yapılan sosyal yardımların oranı ise sırasıyla %0,4 ve %0,3 olmuştur.

Tablo 4: Sosyal Koruma Harcamalarının GSYİH'ya Oranı, 2015, 2016 (%)

	2015	2016
Sosyal Koruma Yardımları Toplamı	11,8	12,6
Hastalık/Sağlık Bakımı	3,4	3,5
Engelli/Malül	0,4	0,5
Emekli/Yaşlı	5,7	6,2
Dul/Yetim	1,4	1,5
Aile/Çocuk	0,4	0,4
İşsizlik	0,2	0,3
Sosyal Dışlanma	0,2	0,2

Kaynak: TÜİK (2017), Sosyal Koruma İstatistikleri, 2016, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24575>

Türkiye'de 2016 yılında GSYH'nın %12,8'i sosyal koruma harcamalarına ayrılmıştır. Risk/ihtiyaç grupları açısından incelendiğinde, emekli/yaşlılara yapılan

harcamalar %6,2 ile en büyük paya sahipken, aile/çocuğa yapılan yardımların payının %0,4 olduğu görülmektedir. Söz konusu harcamaların %98,3'ünü sosyal koruma yardımları oluşturmuştur. Sosyal koruma yardımlarında ise en büyük harcama %48,4 ile emekli yaşlılara yapılan harcamalar olurken, aile/çocuğa yapılan yardımlar yalnızca %3,2 oranında olmuştur. Ayrıca Tablo 4'e bakıldığında 2016 yılında aile ve çocuğa yapılan yardımlar sosyal dışlanma yardımları dışındaki kalemlere GSMH'dan ayrılan paylarda 2015 yılına göre artış olduğu gözlenmektedir.

Tablo 5: Sosyal Koruma Kapsamında Yardım ve Maaş Alan Kişi Sayısı 2008-2016 (Bin Kişi)

	2008			2016		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Toplam Maaş Alan Kişi Sayısı	9 693	5 724	3 969	12 829	7 438	5 390
Engelli /Malul Maaşı Alan Kişi Sayısı	511	352	159	840	505	334
Emekli/Yaşlı Maaşı Alan Kişi Sayısı	6 853	5 145	1 707	8 811	6 717	2 093
Dul/ Yetim Maaşı Alan Kişi Sayısı	2 493	247	2 246	3 508	261	3 247
Toplam Yardım Sayısı	10 041	5 753	4 288	13 435	7 494	5 941

Kaynak: TÜİK (2017), Sosyal Koruma İstatistikleri, 2016, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24575>

Ülkemizde sosyal koruma kapsamında maaş (emekli/yaşlı, dul/yetim ve engelli/malül maaşı) alan kişi sayısı 2008 yılında 9 milyon 693 bin iken %32,35 artarak 2016 yılında 12 milyon 829 bin kişiye yükselmiştir. Toplam yardım alan kişi sayısı da aynı dönemde %33,8'lik bir artışla 10 milyon 41 binden 13 milyon 435 bine çıkmıştır. 2008-2016 döneminde sosyal koruma kapsamında engelli /malul maaşı alan kişi sayısı %64,38, dul/yetim maaşı alan kişi sayısı %40,71 ve emekli/yaşlı maaşı alan kişi sayısı %28,57 artmıştır (Bkz Tablo 5).

2003 yılından itibaren Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü bünyesinde Şartlı Nakit Transferi yardım programı yürütülmektedir. 3294 Sayılı Kanun çerçevesinde yürütülmekte olan bu program aracılığıyla, yoksulluğun azaltılması ve yoksulluk nedeniyle okula gönderilemeyen ve aile bütçesine katkıda bulunmak için çalışmak zorunda kalan çocuk sayısının (çocuk işçiliği vb.) azaltılması, erken okul terklerinin önüne geçilmesi ve her kademede yoksul çocuklar için okullaşma oranının artırılması hedeflenmektedir. Bu programın bir alt bileşeni olan Şartlı Eğitim Yardımı uygulamasıyla ekonomik güçlükler sebebiyle temel eğitim hizmetlerine erişemeyen ve 3294 sayılı Sosyal Yardımlaşma Dayanışmayı Teşvik Kanunu kapsamında yer alan 6-25 yaş arasındaki çocuklarını temel eğitime göndermeyen hanelere yönelik yardım yapılmaktadır. Yardım miktarı ilköğretim (1-8. sınıflar arası) erkek öğrenci için aylık 50 TL, kız öğrenci için aylık 60 TL'dir (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2017: 42).

Ülkemizde şartlı nakit yardımların yanısıra şartlı ayni yardım uygulamaları da mevcuttur. Bu kapsamda; 2003-2004 eğitim-öğretim yılından itibaren Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ilköğretim öğrencilerinin ders kitapları ücretsiz olarak dağıtılmaktadır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları aracılığıyla muhtaç

Mustafa AYKAÇ, Güven MURAT

ailelerin ilköğretim ve lisede öğrenim gören çocuklarının okula yönelik temel ihtiyaçları (ulaşım, barınma, okul kıyafeti, çanta ve kırtasiye malzemesi vb.) karşılanmaktadır.

Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından yayınlanan “Çocuk İşçiliği İle Mücadele Ulusal Programı” nda çocuk işçiliğinin önlenmesinde yoksulluğun öncelikli ele alınması gereken sosyo-ekonomik bir sorun olduğu vurgulanmaktadır. Bu nedenle daha çok aile bireyinin istihdam edilmesine imkân sağlayacak projelerin uygulamaya konulması ve çocukları çalışma riski altındaki ailelere gelir yaratıcı, yoksulluğu azaltıcı etkinliklerde ve finansman kaynaklarına ulaşmada öncelik tanınması gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca, ulusal programda sosyal güvenlik ağının tüm toplumu kapsamamasının, çocukların istihdama yönelmesine ve çocuk işçiliğinin artmasına yol açtığı belirtilmektedir (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2017: 59).

Tablo 6: Yoksulluğu Giderici Önlemler

Stratejiler	Faaliyetler	Sorumlu Kuruluş	Destek Verecek Kuruluşlar
1. Çocuk işçilerin ailelerinin temel hizmetlere erişimi ile gelir ve yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik önlemler alınması	(1.1) Mevsimlik tarım göçü veren illerde tarım ve tarım dışı alanlarda istihdam olanaklarının artırılması, gelir alanlarının yaratılması, emek yoğun üretime dayalı işletmelerin desteklenmesi	KOSGEB	GIDA, TARIM VE HAYVANCILIK BAKANLIĞI, KALKINMA BAKANLIĞI
	(1.2) Eğitim politikalarında çocuk işçiliği ile mücadele kapsamında yoksul ailelere yönelik eğitime katılımı artırıcı destek ve teşvik mekanizmalarının geliştirilmesi	AİLE VE SOSYAL POLİTİKALAR BAKANLIĞI	MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI, VALİLİKLER
	(1.3) Bölgesel düzeydeki eylem planlarında çocuk işçiliğinin dikkate alınmasının sağlanması ve mevcut destek programlarında çocuk işçiliğine öncelik verilmesi	KALKINMA AJANSLARI	KALKINMA BAKANLIĞI, ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI, VALİLİKLER, YEREL YÖNETİMLER
	(1.4) Mevsimlik tarım işçilerinin gittikleri/ göç ettikleri yerdeki yaşam koşullarının iyileştirilmesi (kanalizasyon, içme suyu, elektrik vb.)	ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI,	VALİLİKLER, YEREL YÖNETİMLER
2. Tek ebeveynli aileler başta olmak üzere tüm özel politika gerektiren gruplara (çalışan çocuklar, kent yoksulları, kadınlar, göçerler, engelliler, göçmen çocukları vb.) ve çocuğu çalışmak zorunda olan veya çalışma riski bulunan ailelere gelir yaratıcı, yoksulluğu azaltıcı etkinliklerde ve finansman kaynaklarına ulaşmada öncelik tanınması	(3.1) Küçük ve orta ölçekli bir girişim çerçevesinde kendi işini kurarak çocuğunu çalışma hayatından çekme kararında olan ailelere gerekli danışmanlık hizmetinin öncelikli olarak sağlanması, krediye ve pazarlama hizmetlerine erişimlerinin kolaylaştırılması	KOSGEB	GIDA, TARIM VE HAYVANCILIK BAKANLIĞI
	(3.2) Kırsal kesimde yaşayan nüfusun çalışma verimliliğini artıracak ve tarımsal üretim işleme ve değerlendirmeye ilişkin mesleki yönlendirme programlarına ve projelere ağırlık verilmesi	GIDA, TARIM VE HAYVANCILIK BAKANLIĞI	KOSGEB, KALKINMA AJANSLARI, İŞKUR
	(3.3) Çalışan çocukların ailelerine mesleki eğitim programlarına erişim ve iş bulmada öncelik verilmesi.	İŞKUR	AİLE VE SOSYAL POLİTİKALAR BAKANLIĞI, ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI, MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI,
	(3.4) Mevsimlik tarım işçilerinin mesleki becerilerinin geliştirilmesine yönelik program olanaklarının yaygınlaştırılması	İŞKUR	KALKINMA BAKANLIĞI, MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI, KOSGEB, KALKINMA AJANSLARI, BELEDİYELER MESLEK KURULUŞLARI, SOSYAL TARAFLAR

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2017: 75-76.

Tablo 7: Sosyal Koruma ve Sosyal Güvenlik Ağının Genişletilmesine Yönelik Önlemler

Stratejiler	Faaliyetler	Sorumlu Kuruluş	Destek Verecek Kuruluşlar
1. Sosyal hizmet ve sosyal yardımların ihtiyaç içinde olanlara etkin ve sürekli olarak ulaştırılması	(1.1) Sosyal yardımlara ve sosyal hizmetlere ilişkin tanıtıcı materyallerin oluşturulması ve okul müdürleri ile paylaşılması	AİLE VE SOSYAL POİTİKALAR BAKANLIĞI	MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI
	(1.2) Sosyal hizmet ve yardım sağlayan kamu kurumları ve yerel yönetimler arasında işbirliğinin geliştirilmesi ve STK'ların katkılarının alınması	AİLE VE SOSYAL POİTİKALAR BAKANLIĞI	BELEDİYELER, SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI
	(1.3) Çocuklara yönelik sosyal yardım programlarının kapsamının ve etkinliğinin artırılması	AİLE VE SOSYAL POİTİKALAR BAKANLIĞI	MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI
	(1.4) ASPB yetkisi altındaki sosyoekonomik destek programlarının kapasitesinin artırılması, çocuk işçiliğine duyarlı hale getirilmesi ve Aile ve Sosyal Destek Programlarının (ASDEP) kapasitesinin artırılması	AİLE VE SOSYAL POİTİKALAR BAKANLIĞI	MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI
	(1.5) Sosyal yardımlara ve danışmanlık hizmetlerini de içeren sosyal hizmetlere ilişkin uygulamaların çocuk işçiliğini de önlemeye katkı verecek şekilde yaygınlaştırılması	AİLE VE SOSYAL POİTİKALAR BAKANLIĞI	ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI
2. Çocukların kaliteli sağlık hizmetlerine ulaşmalarının sağlanması	(2.1) Mevsimlik tarım işçisi olarak çalışan çocukların ve çalışma riski altında olan çocukların yaşadığı/çalıştığı yerlerde, yerinde koruyucu sağlık hizmetlerinin toplum sağlığı merkezi ve bağlı birimleri tarafından verilmesi, aile hekimine kaydı olmayan çocukların hekimliklere kayıtlarının sağlanması	SAGLIK BAKANLIĞI	ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI

Kaynak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2017: 77

Ulusal programda bu tespitlerden sonra yoksulluğun önlenmesi ile sosyal koruma ve sosyal ağının genişletilmesine ilişkin stratejiler, faaliyetler, bu faaliyetlerin yerine getirilmesinden sorumlu kuruluş ve faaliyetlere destek verecek kuruluşlar bir eylem planı çerçevesinde belirlenmiştir (Bkz. Tablo 6 ve Tablo 7).

8. Sonuç

Bu çalışmada genelde dünyada ve özelde Türkiye’de sosyal güvenlik sisteminin bir parçası olarak sosyal koruma tabanları uygulamalarının çocuk işçiliğini azaltmadaki rolü araştırılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular programlar arasında önemli farklılıklar göstermesine karşılık, şartsız nakit transferi programlarının okul kayıtlarında bir artışa yol açarken çocuk işçiliğini azaltma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Şartlı

nakit transferi programlarının çocuk işçiliğine etkisinin çocuğun yaşına, cinsiyetine ve ikamet yerine göre önemli ölçüde farklılık gösterdiği görülmektedir. Okul fişleri ve eğitim programlarına yönelik beslenme yardımları şeklinde uygulanan şartlı aynı transferlerin çocuk işçiliği üzerindeki etkilerine ilişkin kanıtlar daha sınırlı olmakla beraber bazı ülke uygulamalarından elde sonuçlar bu tür uygulamaların da çocukların ekonomik faaliyetlere ve ev işlerine katılmasını azalttığını ortaya koymaktadır. Kamu iş programlarının çocuk işçiliğini azaltmadaki etkinliği ise tartışmalıdır. Genel olarak, kamu iş programlarının çocuk işçiliğinde doğrudan herhangi bir azalma oluşturmadığı, aksine bazı durumlarda bu programların çocuk işçiliğini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Genel sağlık koruması programları sağlıkla ilgili şoklar nedeniyle ailelerin çocuklarını çalıştırmaya yönlendirmelerine karşı bir tampon veya sigorta görevi üstlenmektedir. Engelliler için sosyal koruma programlarının çocuk işçiliği üzerindeki etkisini değerlendirmeye yönelik çalışmalara rastlanılmamıştır. Yaşlılıkta gelir güvencesi programları çocukların okullaşmasına büyük bir pozitif etki yapmakta ve çocuk işçiliğini azaltmaktadır. İşsizlik koruması programları iş kaybıyla sarsılan ailelerin gelir ihtiyaçlarını güvence altına alarak çocuk işçiliğine olan bağımlılığını azaltmada rol oynayabilir. Ancak engelliler için sosyal koruma programlarında olduğu gibi, işsizlere yönelik işsizlik koruma programlarını veya diğer yasal gelir destek programlarını doğrudan çocuk işçiliğiyle ilişkilendiren bir çalışmaya ulaşılamamıştır.

Ülkemizde de çocuk işçiliğinin temel nedenlerinin küresel temelli nedenlerle benzerlik gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenlerin ilk sırasında yoksulluk ve yetersiz hanehalkı geliri gelmektedir. Dolayısıyla ülkemizde de yoksulluğu ve buna bağlı olarak çocuk işçiliğini azaltmak amacıyla şartlı ve şartsız sosyal yardım programları uygulanmaktadır. Türkiye’de uygulanan şartlı nakit transferi programının çocuk işçiliğini azaltıcı etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Türkiye’de şartlı aynı yardım olarak ücretsiz ders kitabı yardımları, öğle yemeği, taşıma (servis) yardımları yapılmaktadır.

Sosyal koruma tabanları sürdürülebilir kalkınma bağlamında çocuk işsizliğini azaltmada kritik bir politikadır. Şüphesiz bu programlardan beklenen sonuçları elde etmek için kapsamının genişletilmesi ve GSMH’den daha fazla pay tahsis edilmesi ve yapılan nakdi yardımların düzeyinin enflasyona göre ayarlanması gerekmektedir.

Kaynakça

- Alliance. (2017a). *Regional brief for Asia and the Pacific, 2017*. Global estimates of modern slavery and child labour. Erişim Tarihi: 20.05.2018, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@ipecc/documents/publication/wcms_597873.pdf.
- Alliance. (2017b). *Regional brief for Europe and Central Asia, 2017*. Global estimates of modern slavery and child labour. Erişim Tarihi: 20.05.2018, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@ipecc/documents/publication/wcms_597874.pdf.
- Alliance. (2017c). *Regional brief for Americas, 2017*. Global estimates of modern slavery and child labour. Erişim Tarihi: 20.05.2018, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@ipecc/documents/publication/wcms_597871.pdf.

- Alliance. (2017d). *Regional brief for Africa, 2017*. Global estimates of modern slavery and child labour. Erişim Tarihi: 20.05.2018, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@ipec/documents/publication/wcms_597869.pdf.
- Alliance. (2017e). *Regional Brief For Arab States, 2017*. Global estimates of modern slavery and child labour. Erişim Tarihi: 20.05.2018, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@ipec/documents/publication/wcms_597872.pdf.
- Aqil, Z. (2012). *Nexus between poverty & child labour: of Poverty alleviation on child labour*, Good Thinkers Organization for Human Development, Kasur.
- Basu, K. & Tzannatos, Z. (2002). The global child labor problem: What do we know and what can we do?. *World Bank Economic Review*, 17(2), 147-173.
- Bhukuth, A. (2008). Defining child labour: a controversial debate. *Development in Practice*. 18(3), 385-394.
- Bratti, M., & Mendola, M. (2014). Parental health and child schooling, *Journal of Health Economics*, 35, 94-108.
- de Hoop J. & Rosati, F. C. (2014). *Cash transfers and child labor*. The World Bank Policy Research Working Paper 6826, Washington.
- Dinku, Y., Fielding, D., & Genç, M. (2017). *Health shocks and child time allocation decisions by households: evidence from ethiopia*. University of Otago Economics Discussion Papers No. 1705.
- Esenyel, C., & Torun, G. (2010, Ekim). *Şartlı nakit transferi yardım programı: Türkiye'deki şartlı eğitim, şartlı sağlık yardımı uygulamaları*. Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu, İstanbul, Bildiriler Kitabı T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara 2011, 517-532.
- Esenyel, C. (2009). *Türkiye'de ve Dünyada şartlı nakit transferi uygulamaları*. Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi. T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Ferreira, F. H. G., Filmer, D., & Schady, N. (2009). *Own and sibling effects of conditional cash transfer programs theory and evidence from cambodia*. Policy Research Working Paper 5001. The World Bank Development Research Group Poverty and Inequality Team & Human Development and Public Services.
- Fiszbein, A. & Schady, N. (2009). *Conditional cash transfers reducing present and future poverty*. The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank.
- ILO. (2008). *Child labour statistics*. 18th International Conference of Labour Statisticians, Geneva.
- ILO. (2013). *World report on child labour: Economic vulnerability, social protection and the fight against child labour*. International Labour Office, Geneva.

- ILO. (2014a). Social protection floors in the post-2015 agenda: targets and indicators, social protection for all. Policy brief. ILO Social Protection Department, Geneva.
- ILO. (2014c), *World social protection report 2014/15: Building economic recovery, inclusive development and social justice*. International Labour Office, Geneva.
- ILO. (2015). *Promoting social protection floor for all - time for action*. Erişim Tarihi, 22.01.2018, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---africa/documents/publication/wcms_348663.pdf.
- ILO. (2017a). *Global estimates of child labour: Results and trends, 2012-2016*. International Labour Office, Geneva.
- ILO. (2017b). *Ending child labour by 2025: A review of policies and programmes*. International Labour Office, Geneva.
- ILO. (2017c). *World social protection report 2017–19: Universal social protection to achieve the Sustainable. Development Goals*. International Labour Office, Geneva.
- ILO. (2018). What is child labour. Erişim Tarihi: 04.04.2018, <https://www.ilo.org/ipecc/facts/lang--en/index.htm>.
- MANEPO & ILO. (2017). *Realizing income security in old age, the feasibility of a universal old age pension in Malawi*, Erişim Tarihi; 05.02.2018, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---africa/---ro-addis_ababa/---ilo-lusaka/documents/publication/wcms_544232.pdf.
- Ministry of Gender, Children, Disability and Social Welfare. (2016). *Realising income security in old age: A study into the feasibility of a universal old age pension in Malawi*. Erişim Tarihi: 05.02.2018 http://ageafrica.net/wp-content/uploads/Malawi_Feasibility-study-July-2016.pdf.
- Monawer, A. T. M. & Hossain, D. M. (2016). Child Labour: Islamic Perspective. *ESTEEM Academic Journal*, 12(2), 15-30.
- Nepal A., & M. Nepal, (2012). Is child labour a substitute for adult labour? The relationship between child labour and adult illness in Nepal. *International Labour Review*, 151(1–2), 109-121.
- Nippierd, A., Gros-Louis, S., & Vandenberg, P. (2007). *Employers and Child Labour. Guide 1: Introduction to the Issue of Child Labour*. Geneva: International Labour Office.
- Osborn, D., Cutter, A. & Ullah, F. (2015). *Universal sustainable development goals, understanding the transformational challenge for developed Countries*. Report of A Study by Stakeholder Forum. Erişim Tarihi: 3.02.2018, <http://www.fairtrade.org.nz/sites/default/files/SDGs.pdf>,
- Osment, L. (2014). *Child labour; the effect on child, causes and remedies to the revolving menace*, Department of Human Geography. University of Lund Sweden.
- Rahman, M. M., & Khanam, R. (2012). Child Labour: The effects of globalisation. Erişim Tarihi: 16.08.2018, <https://www.researchgate.net/publication/261511956>.

- SASSA. (2017). *Annual Report 2016/17*. South African Social Security Agency, Arcadia.
- Schady, N.R. & Araujo, M.C. (2006). *Cash transfers, conditions, school enrollment, and child work: Evidence from a randomized cash transfer experiment in Ecuador*. World Bank Policy Research Working Paper No. 3930 Washington.
- Sepúlveda, M., & Nyst, C. (2012). *The human rights approach to social protection*. Ministry For Foreign Affairs of Finland, Erweko Oy.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2012). *Türkiye’de uygulanan şartlı nakit transferi programının fayda sahipleri üzerindeki etkisinin nitel ve nicel olarak ölçülmesi projesi final raporu*, Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2017). *Çocuk işçiliği ile mücadele ulusal programı*. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü, Genel Yayın No: 63, Ankara.
- TÜİK (2017), *Sosyal koruma istatistikleri, 2016*, Erişim Tarihi: 13.08.2018, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24575>.
- TÜİK, *Sosyal koruma istatistikleri*. Erişim Tarihi: 13.08.2018, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1040#
- TÜİK. (2013). *Çocuk işgücü anketi sonuçları, 2012* Erişim Tarihi: 10.01.2018, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13659>.
- TÜİK. (2017). *İstatistiklerle çocuk, 2016*, Erişim Tarihi: 10.01.2018, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24645>.
- UNICEF. (2005). *End child exploitation child labour today*, New York: Hobbs the Printers Ltd.
- UNICEF. (2012). *South Africa’s child support Grant*, Erişim Tarihi: 27.01.2018, https://www.unicef.org/southafrica/SAF_resources_csg2012findings.pdf.
- UNICEF. (2013). *Children and young people with disabilities fact sheet*. New York.
- World Bank. (1995). *Workers in an integrating world*. World Development Report, Washington.
- World Food Programme. (2011). *Ethiopia food for education*. Erişim Tarihi: 28.01.2018, https://www.wfp.org/sites/default/files/FFE_0.pdf.